UNIVERSITY OF HELSINKI

https://helda.helsinki.fi

Sateenkaareva nuoruus ja merkitykselliset ihmissuhteet

Taavetti, Riikka; Alanko, Katariina; Noora, Hästbacka; Lehtonen, Jukka; Palojärvi, Inka

Lahti, Annukka; Aarnio, Kia; Moring, Anna; Kerppola, Jenni

2020

http://hdl.handle.net/10138/327625

Taavetti, R, Alanko, K, Noora, H, Lehtonen, J & Palojärvi, I 2020, Sateenkaareva nuoruus ja merkitykselliset ihmissuhteet. julkaisussa A Lahti, K Aarnio, A Moring & J Kerppola (toim), Perhe- ja läheissuhteet sateenkaaren alla. Gaudeamus, Helsinki, Sivut 31-46.

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository. https://helda.helsinki.fi
This is an electronic reprint of the original article.
This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.
Please cite the original version.

SATEENKAAREVA NUORUUS JA MERKITYKSELLISET IHMISSUHTEET

Riikka Taavetti, Katarina Alanko, Noora Hästbacka,
Jukka Lehtonen & Inka Palojärvi

Nuoruutta pidetään tärkeänä elämänvaiheena, jolloin itsenäistytään, rakennetaan minuutta sekä irrottaudutaan lapsuudesta ja vanhemmista. Siihen kuuluu kehollisia, psyykkisiä ja sosiaalisia muutoksia sekä yhteiskunnan asettamia odotuksia, vapauksia ja velvollisuuksia. Nuoruus ei ole selvärajainen ikäkausi: ei ole tiettyä ikää, jossa nuoruus alkaa ja loppuu, vaan se määrittyy lapsuuden ja aikuisuuden käsitteiden kautta sekä suhteessa historialliseen aikaan ja paikkaan.

Tässä luvussa[1] käsittelemme läheissuhteisiin liittyviä kysymyksiä sateenkaarevassa nuoruudessa, jolla tarkoitamme sellaisia nuorena olemisen tapoja, jotka tavalla tai toisella kyseenalaistavat seksuaalisuuden ja sukupuolen normeja. Käsittelemme nuoruutta erityisenä elämänvaiheena, jossa suhde lapsuudenperheeseen on muutoksessa ja kavereiden, ystävyyksien sekä ensimmäisten rakkaus- ja seksisuhteiden merkitys korostuu. Otamme esiin lapsuudenperheen sekä kaveri- ja ystäväpiirin erityisinä yhteisöinä, joissa neuvotellaan omasta itsenäistymisestä ja aikuistumisesta. Lisäksi käsittelemme rakkaus- ja seksisuhteiden merkitystä ja mahdollisuuksia sateenkaarevassa nuoruudessa.

Valintamme siitä, mihin läheissuhteisiin keskitymme, ei tarkoita, että nuorten omissa kokemuksissa juuri nämä ihmissuhteet olisivat välttämättä kaikkein läheisimpiä. Vanhemmat ja ikätoverit osallistuvat aina jollakin tavalla nuoren kasvamiseen, vaikka heidän merkityksensä on kullekin nuorelle erilainen. Lisäksi vanhemmat, ystävät ja

kumppanit vaikuttavat nuoren identiteetin kehittymiseen ja mahdollisuuksiin ilmaista itseään. Emme oleta, että läheinen suhde olisi aina ongelmaton tai onnellinen, vaan pohdimme myös suhteisiin sisältyviä jännitteitä, valtaa, epätasa-arvoa ja väkivallan mahdollisuutta. Pyrimme korostamaan nuorten omaa toimijuutta sekä pohtimaan, millaiset kysymykset läheisissä ihmissuhteissa ovat erityisen merkityksellisiä juuri nuoruudessa.

Erityisesti sateenkaarevaa nuoruutta leimaa usein eriaikaisuus suhteessa siihen, miten nuoruus ja nuoruuden vaiheet yleisesti mielletään. Osa seksuaalisuuttaan tai sukupuoltaan pohtivista nuorista ei kiirehdi aikuiseksi eikä myöskään aloita seurustelua tai seksisuhteita, sillä omaan seksuaalisuuteen tai sukupuoleen liittyvä pohdinta tai salailu voi viedä nuorelta aikaa ja energiaa. Toisaalta sateenkaarevat nuoret saattavat itsenäistyä lapsuudenkodistaan varhain, ja he voivat joutua opettamaan moninaisuuden perusasioita kohtaamilleen aikuisille esimerkiksi koulussa. Lisäksi transnuoret saattavat jo hyvin varhaisessa vaiheessa joutua kohtaamaan ristiriidan oman sukupuolikokemuksensa ja heihin kohdistettujen odotusten välillä.

Kulttuurissamme nuoruuteen liitetään vapauden, rajattomuuden ja normien rikkomisen eetos, mutta samalla nuorena oleminen on yhteiskunnan tarkasti säätelemää ja kontrolloimaa. Nuoria esimerkiksi velvoitetaan suorittamaan oppivelvollisuus, ja heidän käyttäytymistään kontrolloidaan monin tavoin. Toisaalta nuorille tarjotaan erityisiä palveluita, mahdollisuuksia harrastaa ja nähdä maailmaa. Tästä syystä tarkastelemme luvussa myös sitä, miten koulu ja erilaiset yhteiskunnan palvelut pystyvät tukemaan sateenkaarinuorten läheissuhteita. Samoin sijoitamme sateenkaarinuoruuden yhteiskunnalliseen kontekstiin, jossa tulevat esiin yhtäältä kokemukset syrjinnästä, normien paineista ja erilaisuudesta, mutta toisaalta myös tavallisuudesta, hyväksynnästä, yhdenvertaisuudesta ja mahdollisuuksista elää omana itsenään.

Olemme tutkineet sateenkaarinuoria ja nuorten kanssa tehtävää työtä eri näkökulmista ja eri tieteenaloilla. Yhdistävänä tekijänä on nuorisotutkimuksellinen lähtökohta, nuorten ja nuoruuden ilmiöiden tutkimus, jonka ydinkeskustelut liittyvät sukupolviin, siirtymiin, nuorisokulttuureihin ja identiteetin rakentumiseen.[2] Tämän luvun pohjana ovat omat empiiriset tutkimuksemme ja erityisesti Nuorisotutkimusverkoston ja Seta ry:n yhteistyönä toteutettu Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimushanke (ks. Miten tutkimus tehtiin?).

Sateenkaarinuoria on moneksi

Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksen aineistossa näkyy, että nuorilla on moninaisia tapoja kuvata omaa seksuaalisuuttaan ja sukupuoltaan.[3] Monet kieltäytyvät määrittelemästä sukupuoltaan tai seksuaalista suuntautumistaan tai ilmaisevat, etteivät he osaa tai halua määritellä niitä. Määrittelemättömyys ei ole välttämättä kielteistä, vaan se saattaa ilmaista avoimuutta ja sitoutumattomuutta ulkoa annettuihin identiteetin perusteisiin ja pysyväksi miellettyihin määreisiin.[4]

Sateenkaarinuori-käsite on kätevä tapa kattaa nuorten monet määrittelyt, ja se auttaa välttämään sellaisia kategorisointeja, jotka voivat tuntua osalle nuorista vierailta. Toisaalta käsitettä voi myös kritisoida siitä, että se tuottaa liikaa näennäistä samanlaisuutta erilaisten nuorten välille. Esimerkiksi transnuorten ja homoseksuaalisten nuorten kokemukset voivat olla keskenään hyvin erilaisia. Toisaalta nuorten kokemuksissa seksuaalisuus ja oman sukupuolen kokeminen usein kietoutuvat yhteen.[5] Esimerkiksi eräs itsensä homoksi määrittelevä nuori, joka osallistui Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimushankkeen vertaistutkijaryhmään, kuvasi itseään seuraavasti:

> Homouteni selittää erilaisuuttani. Koen, että homous vapauttaa minut vallitsevista normeista. Esimerkiksi minun ei ikinä tarvitse perustella, miksi en halua lapsia (jos tulevaisuudessa en halua lapsia) tai miksi en ole miesmäinen mies, eli miksi puhetyylini ja kiinnostuksenkohteeni eroavat valtaväestöstä.

Moninaisuuden lisäksi Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksessa tulee esiin nuorten kokema tavallisuuden ja erilaisuuden välinen jännite. Monien nuorten mukaan esimerkiksi homo- tai biseksuaalisuus ei tee heistä mitenkään erikoisia heidän omissa kaveripiireissään. Tässä mielessä sateenkaarinuori-käsitettä voi kritisoida myös liiasta erilaistamisesta. Samanlaisuuden ja tavallisuuden rinnalla on kuitenkin hyvä muistaa, että oma seksuaalisuus ja sukupuoli ovat nuorten elämässä merkityksellisiä, eikä niitä voi jättää huomiotta. Erilaisuus voi tuntua joissain tilanteissa tavoiteltavalta, vaikka toisaalta se voi tehdä elämästä myös hankalaa, eikä normista poikkeaminen ole välttämättä kivutonta, kuten Hyvinvoiva sateenkaarinuori -hankkeen kirjoituskeruuseen vastannut nuori aikuinen kuvasi:

> Olen nyt töissä ja töissäkin olen kaapissa. Maailma ei ole vielä täydellinen. Se mikä homoudessa viehätti teininä, erilaisuus, tekee aikuisen elämästä hankalaa. En halua olla erilainen, haluan olla ihan samanlainen kuin kaikki muutkin. Omasta mielestäni olenkin samanlainen ja elämäni on hyvin tavallista.

Myös nuorten kanssa työskentelevät päihde- ja mielenterveystyön ammattilaiset korostivat sateenkaarinuorten tavallisuutta vaikka tunnistivatkin haastattelutilanteissa nuorten elämän erityispiirteitä:

> Mun näkemys on se, että ne on samat ihmisen ongelmat kuin kellä tahansa, että ne ei eroa millään tavalla. (...) Mutta jos mä sillain järkeä käytän ja alan oikeen ihmetteleen, niin onhan se nyt eri asia esimerkiksi tuoda vanhemmilleen näytille samaa sukupuolta kuin eri sukupuolta [olevaa] kumppania.[6]

Kaiken kaikkiaan sateenkaaren alle mahtuu hyvin moninainen joukko nuoria. Seksuaalisuuden ja sukupuoli-identiteetin lisäksi asuinpaikalla, yhteiskuntaluokalla, etnisyydellä, kykyisyydellä, terveydentilalla, uskonnollisuudella ja monilla muilla tekijöillä voi olla merkitystä sille, miten nuori voi ilmaista sukupuoltaan ja seksuaalisuuttaan perheessään, suvussaan tai muissa lähiyhteisöissä. Jos nuori on esimerkiksi transsukupuolinen ja vammainen tai biseksuaali ja konservatiivisen uskonnollisen yhteisön jäsen, voi hänen olla hankalaa löytää samoin kokevia ystäviä tai tietoa vastaavista kokemuksista. Vammaisia saatetaan esimerkiksi virheellisesti pitää epäseksuaalisina tai sukupuolettomina, tai heihin saatetaan kohdistaa vahvoja hetero- ja sukupuolinormatiivisia odotuksia. Joissakin uskonnollisissa ja kulttuurisissa ryhmissä taas käsitys seksuaalisuudesta ja sukupuolen ilmaisusta on konservatiivinen. Nämä arvot ja asenteet heijastuvat myös siihen, miten sateenkaarinuoret voivat ilmaista sukupuoltaan ja seksuaalisuuttaan läheisissä ihmissuhteissaan.

Sateenkaarinuorilla on keskinäisiä eroja myös alueellisesti eli sen mukaan, missä päin Suomea ja millaisella paikkakunnalla he asuvat ja elävät. Nuorilla on erilaiset mahdollisuudet löytää rakkaus- ja seksisuhteita maaseudulla ja pikkukaupungeissa verrattuna pääkaupunkiseutuun ja isoihin kaupunkeihin. Suurimmat asuinpaikan mukaiset erot tulivat esiin, kun vertailtiin seksuaalisuuden ja sukupuolikokemuksen salaamista maaseudulla ja pääkaupunkiseudulla asuvilla nuorilla.

Maaseudun nuoret salasivat kokemuksensa pääkaupunkiseutulaisia selvästi useammin lähiympäristöissään, kuten perheessään, suvussaan ja naapurustossaan sekä koulu- tai opiskelukavereidensa piirissä.[7] Maaseudulla asuvat myös kokivat tulleensa torjutuiksi useammin kuin pääkaupunkiseutulaiset nuoret ilmaistessaan sukupuoltaan tai seksuaalisuuttaan. Ainoa ympäristö, jossa maaseudun ja pääkaupunkiseudun ero ei näkynyt, oli internet – siellä nuoret pystyivät olemaan avoimia ja saivat yhtä hyvää kohtelua asuinpaikastaan riippumatta. Keskiarvojen vertailu ei toisaalta tavoita niiden nuorten kokemuksia, jotka ovat tyytyväisiä elämäänsä maaseudulla ja kokevat voivansa elää siellä tasavertaista ja täysipainoista elämää sateenkaarinuorena.

Nuorten suhteet vanhempiinsa

Sateenkaarevat nuoret elävät monenlaisissa perheissä ja osa lastensuojeluyksiköissä, koulukodeissa ja sijaisperheissä. Perhesuhteiden ja perheiden yhteiskunnallisen aseman muutos heijastuu sateenkaarinuorten läheissuhteisiin sekä esimerkiksi siihen, kenelle ja miten omasta sukupuolesta, parisuhteesta ja seksuaalisesta suuntautumisesta kerrotaan. Vanhempien ja sisarusten merkitys on edelleen useimmille nuorille suuri. Nuorten suhde vanhempiinsa nousee esiin hyvin merkityksellisenä sekä nuorten omissa kertomuksissa että nuorten kanssa työskennelleiden ammattilaisten kuvauksissa. Yksi tavanomaisista teemoista sateenkaarinuorten tutkimuksessa on se, ovatko nuoret ilmaisseet sukupuoltaan tai seksuaalisuuttaan läheissuhteissaan ja millaista kohtelua he ovat tämän jälkeen saaneet läheisiltään. Näitä kokemuksia kuvasi myös nuorten kanssa työskentelevä ammattilainen:

> Sateenkaarinuorten kanssa käymäni keskustelut ovat lähes poikkeuksetta alkaneet nuoren omalla pohdinnalla siitä, haluaako kertoa suuntautumisestaan läheisilleen vai ei. Pelot kouluyhteisön ja asuinympäristön ennakkoluuloista ovat vahvoja, kun eletään suhteellisen pienellä paikkakunnalla eikä ”kaapista ulos tuleminen” ole helppoa. Nämä tilanteet ovat nähdäkseni sateenkaarinuorelle itselleen erityisen vaikeita.[8]

Nuoret joutuvat pohtimaan, kuinka kertoa tai jättää kertomatta seksuaalisuudestaan ja sukupuolestaan läheisille. Tässä yhteydessä puhutaan usein ”ulostulokertomuksista” tai siitä, onko joku ”kaapissa”.[9] Tällainen lähestymistapa on osin ongelmallinen, sillä se typistää seksuaalisuuden tai sukupuolen ilmaisun yksinkertaiseksi ja yksittäiseksi paljastumis- tai paljastamistapahtumaksi. Usein kyse on pikemminkin monisyisestä ja jatkuvasta kertomuksesta ja eteen tulevista valintatilanteista, joissa nuoren pitää päättää, miten omasta tilanteesta tulisi avautua. Eräs Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksen verkkokyselyn vastaaja kuvasi omaa tilannettaan ja valintojaan seuraavasti:

> Oli ikävää tietää olevansa jonkinlainen pettymys, kun kerroin seksuaalisuudestani kotona. (...) Asia painoi mieltäni paljon ja masensi. Aluksi erityisesti vanhemmilla oli pureskeltavaa asian suhteen. (...) Kun aloin seurustella neljä vuotta myöhemmin, jännitteet tuntuivat laukeavan lopullisesti, koska ilmiön asemesta vanhempani joutuivat kohtaamaan oikean ihmisen, joka olikin varsin mukava poika. Tästä kului silti monta vuotta, kunnes ymmärsin, että vanhempani saattaisivat silti kaivata mahdollisuutta käsitellä asiaa vielä syvällisemmin. Ostin heille pari kirjaa, jossa toiset vanhemmat kertoivat omista tuntemuksistaan, kun lapsi tuli ulos kaapista. Tämän jälkeen kävimme hyviä keskusteluja aiheesta.

Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimus osoittaa, että monet sateenkaarinuoret pelkäävät tai olivat etukäteen pelänneet, miten vanhemmat reagoisivat heidän seksuaaliseen suuntautumiseensa tai sukupuoli-identiteettiinsä. Mikäli nuori tulee torjutuksi omassa perheessään, ulkopuolisuuden tunne ja ahdistus voivat lisääntyä myös muilla elämän osa-alueilla.[10] Toisaalta myöskään salailu ja piilottelu eivät tue nuoren hyvinvointia. Aiemmassa tutkimuksessa on todettu, että nuori voi parhaiten silloin, kun hän pystyy ilmaisemaan itseään haluamallaan tavalla ja kun vanhemmat tukevat häntä. Kokemus hyväksytyksi tulemisesta edistää voimakkaasti nuoren hyvinvointia.[11] Nuorten peloista huolimatta Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksen tulokset kertovat, että yli 80 prosentissa tapauksista vanhemmat ovat suhtautuneet myönteisesti tai neutraalisti, kun nuori on kertonut sukupuolestaan tai seksuaalisesta suuntautumisestaan.

Omasta identiteetistä kertomisen ja sen herättämien reaktioiden lisäksi nuorten kokemuksissa on keskeistä, millaista tukea he ovat elämänsä varrella saaneet kasvamiseen omaksi itsekseen. Aiemman tutkimuksen mukaan monia sateenkaarinuoria on ahdistanut se, että heille on tarjottu heteronormatiivisia malleja ja valintoja läpi elämän.[12] Toisaalta nykyään sukupuolen ja seksuaalisuuden moninaisuus on aiempaa laajemmin näkyvillä mediassa ja nuoret tulevat myös aiempaa aikaisemmin tietoisiksi omista tuntemuksistaan ja pystyvät nimeämään ne. Tämä saattaa herättää huolta vanhemmissa, mikä näkyy Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimukseen osallistuneiden nuorten vastauksissa: monet kertoivat vanhempiensa pelkäävän, että varhainen identifioituminen sateenkaariihmiseksi määrittää liikaa nuoren elämää ja altistaa tämän esimerkiksi kiusaamiselle tai muille ongelmille.

Kaikesta huolimatta monen sateenkaarinuoren kertomuksissa nousee esille vanhempien kyky nähdä oma lapsi sellaisena kuin tämä on. Monella nykyvanhemmalla on myönteinen käsitys sukupuolen ja seksuaalisen suuntautumisen moninaisuudesta ja kyky hyväksyä lapsensa omana itsenään. Tulokset kertovat myös siitä, että nuoret osaavat tunnistaa, milloin, missä ja kenelle voivat kertoa sateenkaarevuudestaan. Nuorille onkin tärkeää saada aikuisilta viesti, että moninaisuudesta puhuminen on sallittua ja että asiaan suhtaudutaan asiallisesti ja nuorta kunnioittaen. Myönteinen suhtautuminen nuoren identiteettiin ja sen tukeminen ovat erittäin tärkeitä nuoren hyvinvoinnille – esimerkiksi eräässä yhdysvaltalaisessa tutkimuksessa osoitettiin, että kun transnuoria tuettiin ilmaisemaan sukupuoltaan heidän toivomallaan tavalla, heidän hyvinvointinsa koheni selvästi.[13] Myös suomalaisessa tutkimuksessa on havaittu nuorten voivan paremmin, kun he kokevat vanhempien yrittävän ohjata sukupuolen ilmaisua vähemmän.[14]

Vaikka useimpien Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimukseen osallistuneiden nuorten välit omiin vanhempiinsa olivatkin hyvät tai ainakin neutraalit, aineistossa on kuvauksia myös vanhempien henkisestä ja fyysisestä väkivallasta. Noin viidennes tutkimuksen nuorista oli ainakin jossain vaiheessa pelännyt, että vanhemmat eivät antaisi heidän enää asua kotona, mikäli tietäisivät heidän seksuaalisesta suuntautumisestaan tai sukupuolen kokemuksestaan. Jotkut nuorista olivat joutuneet katkaisemaan välit vanhempiinsa suojellakseen itseään.[15] Näissä tilanteissa nuoret eivät välttämättä saa vanhemmilta tukea elämän aloittamiseen omillaan. Tällöin riittävät voimavarat on löydettävä muualta, ja tukena

voivat toimia esimerkiksi rakkaussuhde, ystävät tai sateenkaariyhteisö. Omien vanhempien lisäksi nuorten elämässä voi olla muitakin tärkeitä aikuisia – opettajia, kouluterveydenhoitajia, nuoriso-ohjaajia, valmentajia, terapeutteja – joiden suhtautuminen sateenkaarevuuteen saattaa vaikuttaa olennaisesti nuoren kasvuun ja kehitykseen.[16] Erityisesti sellaisilla nuorilla, joita vanhemmat eivät tue riittävästi, suhteet muihin aikuisiin voivat muodostua läheisiksi ja keskeisiksi heidän elämässään.[17]

Seurustelu ja seksi nuoruudessa

Heteronormatiivinen pari- ja perhemalli on muuttunut vain yhdeksi perhemuodoksi muiden joukossa, ja samalla avoliitot, yksin eläminen, samaa sukupuolta olevien suhteet ja vähitellen erilaiset monisuhteisuuden muodot ovat tulleet yhä tavallisemmiksi ja hyväksytymmiksi. Myös seksiin liitetään nykyisin vähemmän moralisointia, eikä esimerkiksi keskustelua miesten välisestä seksistä enää leimaa aiempien vuosikymmenien HIV/AIDS-paniikki, vaikka tartuntariskit ovatkin edelleen olemassa.[18] Seurustelusuhde ei toki itsessään tarkoita, että nuori harrastaa seksiä kumppaninsa kanssa, niin kuin seksin harrastaminenkaan ei vaadi seurustelusuhdetta.

Tasa-arvoinen avioliittolaki ja julkinen keskustelu sateenkaariperheistä ovat osaltaan murtaneet heterosuhteiden ensisijaisuutta, ja nykyään myös sateenkaarinuorilta kysellään normatiivisen parisuhdemallin mukaisesti, milloin he aikovat hankkia lapsia ja joko puolisoehdokas on löytynyt. Sen sijaan transihmisten rakkaussuhteista keskustellaan julkisuudessa vähemmän. Kaikkien nuorten suhteet eivät istu näihin uusiinkaan normeihin, ja moni nuori pohtii, miten haluaa elämäänsä ja läheissuhteitaan rakentaa. Joillekin aromanttisuus eli eläminen ilman romanttisia suhteita tuntuu parhaalta vaihtoehdolta, toiselle ratkaisu löytyy polyamorisesta monisuhteesta.

Tutkimusten valossa monien sateenkaarinuorten ongelmana on yksinäisyys, ja useat kokevat myös seurustelu- ja seksikumppanien löytämisen hankalaksi. Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimukseen osallistuneilla nuorilla seurustelemattomuus oli huomattavasti yleisempää kuin saman ikäisillä hetero- ja cisnuorilla. Normien muuttuminen ei siis välttämättä ole helpottanut nuorten elämää, vaan he joutuvat edelleen taiteilemaan odotusten, toiveiden ja todellisten ihmissuhdeverkostojensa risteyksissä.

Suhteiden solmimista vaikeuttavat epävarmuudet, jotka toisaalta ovat osa kaikkien nuorten aikuistumista mutta joita sateenkaarinuorten elämässä vahvistavat esimerkiksi käsitykset ihastumisesta samaa sukupuolta oleviin ihmisiin ohimenevänä vaiheena sekä mallien puuttuminen siitä, miten suhteet alkavat ja rakentuvat. Olemassa olevat seurustelusuhteet miellettiin tutkimuksessa useimmiten hyviksi. Yleisesti tyytyväisyys omaan rakkaussuhteeseen vaikutti myönteisesti kaikkien vastaajien henkiseen hyvinvointiin riippumatta sukupuoli-identiteetistä tai seksuaalisesta suuntautumisesta.

Seurustelukumppanin tuki on varsinkin sukupuoltaan pohtiville nuorille tärkeä voimavara. Noin 80 prosenttia parisuhteessa olevista Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyn transvastaajista koki kumppaninsa tukevan sukupuoli-identiteettiään.[19] Nuori, jonka oma keho tuntuu vääränlaiselta, saattaa kokea toisen ihmisen läheisyyden, kosketuksen ja seksin hankalaksi tai epämukavaksi. Toisaalta, mikäli läheisyyteen kykenee, toisen hyväksyvällä, hellällä kosketuksella voi olla erityisen suuri merkitys näille nuorille. Eräs kyselyyn vastannut nuori kuvasi oman parisuhteensa merkitystä:

> Kerroin tyttöystävälleni olevani transpoika silloin, kun rupesimme seurustelemaan. Hän oli oikeastaan arvannut asian jo etukäteen ja hyväksyi sen täysin. Hän on ollut tukenani, kun olen pohtinut sukupuolenkorjausprosessiin lähtemistä, ja nyt sen käynnistymisen aikana. Tällä hetkellä hän on ainoa minulle läheinen ihminen, joka tietää asiasta, enkä tiedä mitä tekisin ilman häntä.

Toisen hyväksyntä voi parhaassa tapauksessa auttaa nuorta hyväksymään itsensä ja oman kehonsa. Hollantilaisessa transnuoria koskevassa tutkimuksessa onkin havaittu, että transnuorilla oli aktiivinen rakkaus- ja seksielämä, vaikkakaan ei niin aktiivinen kuin cisnuorilla.[20]

Kehityspsykologisessa tutkimuksessa seksuaali-identiteetin on katsottu kehittyvän askeleittain. Tämän prosessin askeleina tai merkkipaaluina on pidetty ensimmäisiä tietoisia romanttisia tai seksuaalisia tunteita samaa tai eri sukupuolta olevaa ihmistä kohtaan, oman seksuaalisen suuntautumisen sanallistamista sekä ensimmäisiä seksi- ja seurustelukokemuksia.[21] Aiempien tutkimusten mukaan homo- ja biseksuaalisten nuorten seurustelusuhteiden solmiminen usein viivästyy ja monet elävät ”myöhästynyttä murrosikää” noin 20-vuotiaina, koska silloin suhteiden

solminen on helpompaa kuin teini-iässä.[22] Tilanne saattaa kuitenkin olla viime vuosina muuttunut, sillä yhä nuoremmat kertovat seurustelusuhteista samaa sukupuolta olevien kanssa. Eräs Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksen vastaaja kertoi alakouluaikaisista kokemuksistaan seuraavasti:

> Kun tulin kuudennella luokalla ”ulos kaapista” biseksuaalisuuteni suhteen alettuani seurustella tytön kanssa, suurin osa tytöistä otti sen hyvin, ja osa pojista. Varsinkin rinnakkaisluokalta löytyi kuitenkin poikia, jotka huutelivat minulle asiasta ja katsoivat halveksuen.

Nuoren elämä ei välttämättä etene suoraviivaisesti vaiheesta toiseen, vaan erilaiset tunteet ja ihmissuhteet vaihtelevat nuoruuden aikana. Nuori voi esimerkiksi ajatella, että seksuaalisuudella ei ole pysyvää ilmenemismuotoa, vaan se voi muuntautua ja muuttua tulevaisuudessa, minkä vuoksi sitä ei edes tarvitse määritellä. Erilaiset seksi- ja seurustelukokeilut ovatkin aiempaa tavallisempia nuorten parissa. Samaa sukupuolta olevien nuorten suhteista on tullut osa nuorten seurustelukulttuuria ja ne ovat ilmeisen monissa yhteisöissä tavallisia ja hyväksyttyjä – tosin tytöille ehkä useammin kuin pojille.

Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksessa erityisesti nuoret naiset kertoivat, että on tavallista, että tytöt kokeilevat seurustelua ja seksiä toisten tyttöjen kanssa. Joillekin tämä jäi pysyvämmäksi osaksi elämää ja toisille taas kokeiluksi. Kyselyyn vastanneiden nuorten naisten mukaan oli myös tavallista, että ystävyyssuhteet syventyivät seurustelusuhteiksi. Luottamuksellinen ystävyyssuhde voikin olla mahdollisuus kokeilla seksiä turvallisesti. Ystävyyssuhteeseen syntyvät eroottiset tai romanttiset tunteet voivat toisaalta tuntua pelottavilta. Huolena saattaa esimerkiksi olla, että kun kertoo tunteistaan, ystävyyssuhde muuttuu. Ihastuminen samaa sukupuolta olevaan ystävään voi johtaa siihen, että ystävyyssuhde heikkenee tai katkeaa, jos ystävä ei pysty suhtautumaan ihastumiseen luontevasti.[23] Toisaalta läheisen ystävyyssuhteen luottamuksellisuus ja tuki mahdollistavat myös tällaisten tunteiden ilmaisun. Sisäistetyt syrjivät ja normatiiviset asenteet rajaavat sitä, miten vapaasti nuoret voivat ihastua ja seurustella sekä kertoa kokemuksistaan. Vaatii uskallusta osoittaa kiinnostuksensa etenkin sellaiselle ihmiselle, jonka seksuaalisesta suuntautumisesta ei ole varmuutta. Oman seksuaalisen suuntautumisensa osittain salaava on samalla myös vaarassa paljastua.

Jotta sateenkaarinuorten olisi helpompaa kokea seurustelu- ja seksisuhteiden kuuluvan myös heille, koulun seksuaalikasvatustunneilla olisi tärkeää tuoda esille myös sateenkaarinuoria koskevaa tietoa. Edelleen samaa sukupuolta olevien henkilöiden välinen seksi ja seurustelu ohitetaan liian helposti, eikä transihmisten suhteista juuri keskustella.[24] Heteronormatiivinen opetus lisää sateenkaarinuorten epävarmuutta siitä, millaista seksi sateenkaarevissa suhteissa on ja miten suojautua seksitaudeilta. Ulossulkevan opetuksen vaikutuksia kuvattiin myös Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyn vastauksissa:

> Opettaja käyttää esimerkkinä aina avioliitossa tai suhteessa olevaa heteroparia, biologiassa ja terveystiedossa sukupuolia on vain mies ja nainen. Kielien tunneilla (esim. englanti, saksa, ruotsi) pronomineja opiskellessa painotetaan sukupuolia muttei kerrota tai edes tiedosteta, miten henkilöä kuuluisi puhutella vieraalla kielellä, jos hänen sukupuolensa ei ole selvä. Ehkäisystä puhuttaessa ei sanallakaan mainita menettelystä naisten tai miesten välisessä rakastelussa.

Olisikin tarpeellista, että niin samaa sukupuolta olevien henkilöiden kuin transihmistenkin seurustelusta, parisuhteista, seksuaalisuudesta ja turvallisesta seksistä puhuttaisiin avoimesti.[25] Myös monisuhteisuuden ja muulla tavoin normatiivisesta heteroseksuaalisuuden mallista poikkeavien suhdemuotojen esiin tuominen olisi tärkeää. Myönteiset odotukset ja asiallinen tieto seksistä helpottavat nuoren huolia ja epävarmuutta sekä vahvistavat mahdollisuuksia merkityksellisiin ihmissuhteisiin.

Ystävät ja nuorten ryhmät

Vertaissuhteet ja ryhmään kuulumisen tarve määrittävät olennaisesti nuoruutta elämänvaiheena.[26] Nuorten kokemukset ryhmään kuulumisesta ja hyväksytyksi tulemisesta vaikuttavat itsetunnon kehittymiseen ja mahdollisuuksiin solmia luottamuksellisia ihmissuhteita myös myöhemmin elämässä. Ystävät ovat tärkeä voimavara ja ilon lähde. Hyvinvoiva sateenkaarinuori -aineistossa nuoret korostivat ystäviensä merkitystä niin hyvinä kuin vaikeinakin aikoina: ystäviltä sai hyväksytyksi tulemisen kokemuksia sekä tukea jaksamiseen.[27] Nuorten ryhmissä ja kaveripiireissä ilmenee kuitenkin seksuaalisuutta ja sukupuolta rajaavia normeja, joita

sateenkaarinuoret joutuvat kyseenalaistamaan pohtiessaan omaa seksuaalisuuttaan ja sukupuoltaan. Siksi on tärkeää tarkastella, millaisia kokemuksia sateenkaarinuorilla on esimerkiksi koulun yhteisöistä.

Ystävyyssuhteet syntyvät erilaisista sosiaalisista verkostoista ja yhdessä tekemisestä, kun esimerkiksi osallistutaan harrastuksiin tai jaetaan kiinnostus samaan asiaan.[28] Koska oppivelvollisuus ja kouluttautuminen ohjaavat nuoria viettämään ison osan ajastaan sellaisissa yhteisöissä, joissa muita ryhmän jäseniä ei voi valita, koulujen käytännöillä on suuri merkitys myös sateenkaarinuorten kokemuksille ryhmään kuulumisesta. Lisäksi nuorten mahdollisuudet valita itse omat harrastus- ja vapaa-ajan ryhmänsä ovat vähäisemmät kuin aikuisten, sillä nuorten valintoihin vaikuttavat esimerkiksi vanhempien toiveet ja varallisuus sekä asuinalueen tarjoamat vaihtoehdot. Esimerkiksi sateenkaarinuorille tukea tarjoavat ryhmät ja järjestöt toimivat usein kaupungeissa, jolloin pienemmillä paikkakunnilla asuvat nuoret saattavat jäädä niiden ulkopuolelle.[29] Myös syrjintä saattaa rajata sateenkaarinuorten harrastusmahdollisuuksia, sillä he ovat kokeneet muita nuoria useammin kiusaamista ja epäasiallista kohtelua esimerkiksi liikuntaharrastuksissaan.[30]

Koulu on nuorten elämän keskeisimpiä instituutioita sekä ympäristö, jossa vietetään aikaa ja toimitaan ryhmässä.[31] Suhteet omiin luokkatovereihin ovat nuorten arjessa merkityksellisiä, ja monet tärkeät ystävyys- ja kaverisuhteet syntyvät koulussa. Toisaalta kouluissa nuoret saattavat myös jäädä ulkopuolelle ja kokea yksinäisyyttä osin juuri sateenkaarevuutensa vuoksi, kuten tutkimukseen vastannut nuori kertoi:

> En tiedä, mihin porukkaan kuuluisin tai saisin mennä, koska kaikki ajattelevat minut ”naisena”. En koe, että pojat haluaisivat hengata kanssani, ja tyttöjen seuraan en jotenkin täysin kuulu.

Nuorten kesken hetero- ja sukupuolinormit tulevat esiin esimerkiksi homotteluna, kiusaamisena ja sosiaalisena paineena samanlaisuudesta ja ryhmään kuulumisesta.[32] Kiusaaminen heikentää turvallisuuden kokemusta ryhmässä ja vähentää luottamusta muihin ihmisiin. Lisäksi selviöinä pidetyt normit saattavat aiheuttaa sateenkaareville nuorille tunteen ulkopuolisuudesta ryhmässä, kuten eräs tutkimukseen vastannut kertoi:

> Tuotuani seksuaalisuuteni avoimesti esiin lukion alussa menetin lähes kaikki miespuoleiset ystäväni, ja heteromiehet yleisesti ottaen

> pyrkivät välttämään kontaktia kanssani homoseksuaaliksi leimautumisen pelossa. Koin myös suoranaista kiusaamista seksuaalisuuteni vuoksi välillä. Lukiossa lähes kaikki ystäväni olivat naisia ja loput homoseksuaaleja miehiä.

Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimuksen mukaan valtaosa transnuorista ja enemmistö ei-heteroseksuaalisista nuorista oli oppilas- tai opiskelijahuollossa jättänyt kertomatta seksuaalisuudestaan tai sukupuolikokemuksestaan tai salannut sen, koska oli pelännyt epäasiallista kohtelua. Kyse ei siis ollut vain siitä, että nuoret olisivat kokeneet seksuaalisuutensa ja sukupuolensa asiaksi, joka ei kuulu kouluyhteisölle, vaan salaamisen taustalla oli usein pelko huonosta kohtelusta.[33]

Valitettavasti edelleen on yleistä, että sateenkaarinuoret kokevat eristämistä, syrjintää ja kiusaamista. Kouluissa transnuoret kohtaavat väkivaltaa ei-heteroseksuaalisia nuoria useammin.[34] Transnuorilla näitä kokemuksia on useimmin toisen asteen koulutuksessa, kun taas ei-heteroseksuaalisilla nuorilla väkivaltakokemukset ovat tavallisempia peruskoulussa. Ei-heteroseksuaaliset pojat (27 %) kokevat kouluväkivaltaa yleisemmin kuin ei-heteroseksuaaliset tytöt (17 %), kun taas tytöt kokevat seksuaalista väkivaltaa poikia useammin. Hyvinvoiva sateenkaarinuori -aineistossa ehkä kaikkein satuttavimmiksi kuvattiin tilanteet, joissa läheiset ystävät olivat kääntyneet nuorta vastaan tämän seksuaalisen suuntautumisen tai sukupuoli-identiteetin takia.[35]

Kiusattuja lapsia ja nuoria voidaan auttaa vertaisryhmään sopeutumisessa ja kiusaamiskokemuksesta toipumisessa. Esimerkiksi ohjattua pienryhmätoimintaa pidetään toimivana tapana tukea itsetuntoa ja osallisuutta.[36] Vertaisryhmällä voikin olla suuri merkitys sateenkaarinuorten hyvinvoinnille ja tärkeiden ystävyyssuhteiden syntymiselle, kuten seuraava Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyn kertomus havainnollistaa:[37]

> Seta ry:n nuorten ryhmä oli minulle tärkeä tullessani kaapista ulos. Se loi minulle viitekehyksen, jonka lisäksi minun oli helpompi puhua suuntautumisestani niin vanhemmilleni kuin kavereillenikin, kun elämässäni oli jotakin konkreettista asiaan liittyvää (pystyin tuomaan asiaa esille kertomalla olleeni nuorten ryhmässä, tämä avasi useita keskusteluita). Vertaistuki on mielestäni tärkeää, mutta läheisen vertaistuen olen lopulta löytänyt muualta kuin Setan ryhmistä. Tapasin esimerkiksi nykyisen kumppanini nuorten ryhmässä.

Jotta kokemukset hyväksyvistä ryhmistä ja mukaan pääsemisestä lisääntyisivät, sateenkaarinuorten tarpeet ja toiveet tulee ottaa aktiivisesti huomioon ja luoda turvallisia tiloja sekä mahdollisuuksia kuulua itse valittuihin yhteisöihin. Sateenkaarierityiset nuorten tilat ja tapahtumat voivat tarjota mahdollisuuksia tavata muita sateenkaarinuoria. Erityisesti sellaisille nuorille, jotka eivät ole saaneet kotoaan tukea ja hyväksyntää, sateenkaarevista ystävistä voi muodostua toinen, itse valittu perhe, jossa voi kokea itsensä tärkeäksi ja merkitykselliseksi sekä tuntea muiden välittävän ja pitävän itsestä huolta.

Muuttuva, hankala ja antoisa nuoruus

Nuoruudessa niin sateenkaarinuorten kuin muidenkin nuorten läheiset suhteet ovat muutoksessa. Muutosten ohella haluamme korostaa nuorten kokemusten moninaisuutta: ei ole olemassa vain yhtä sateenkaarinuoruutta kuten ei yhtä nuoruutta muutenkaan. ”Sateenkaarinuoruuden” ja ”muun nuoruuden” välillä ei myöskään ole mitään tiukkaa rajaa. Silti ne nuoret, jotka jollain tapaa kyseenalaistavat seksuaalisuutta ja sukupuolta määrittäviä normeja, saattavat olla muita nuoria haavoittuvammassa asemassa omissa läheisissä ihmissuhteissaan. Nuoret saattavat pelätä, etteivät heidän vanhempansa hyväksy heitä. He saattavat kokea, ettei heidän kokemuksilleen ole tilaa koulussa tai kaveripiirissä, tai tuntea, että läheisten ystävyys- tai rakkaussuhteiden solmiminen on vaikeaa.

Se, mitä tähän mennessä on tutkittu, rajaa sitä, millaisia sateenkaarinuorten kokemuksia olemme voineet tässä luvussa käsitellä. Lisää tutkimusta tarvittaisiin esimerkiksi sateenkaarinuorten sisarussuhteiden merkityksestä. Sateenkaarinuorten moninaisuuden koko kirjoa ei myöskään ole ollut mahdollista tavoittaa nykyisellä tutkimuksella. Esimerkiksi intersukupuolisia vastaajia on tyypillisesti tutkimuksissa vain vähän, joten heidän kokemuksistaan on erittäin niukasti tutkimusperustaista tietoa.[38] Vaikka pyrimmekin ottamaan huomioon nuorten elämässä risteävät erot, kuten sukupuolen, alueellisuuden, yhteiskuntaluokan tai erilaiset vähemmistöasemat, se ei ole kattavasti mahdollista. Esimerkiksi useampaan vähemmistöön kuuluvista nuorista ei ole vielä tehty juurikaan tutkimusta.[39]

Nuoruus yleensäkin, mutta sateenkaarinuoruus erityisesti, on nopeasti ajassa muuttuvaa. Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyaineisto kerättiin

vuonna 2013. Sen jälkeen Suomessa on hyväksytty ja saatettu voimaan tasa-arvoinen avioliittolaki ja äitiyslaki, ja keskustelu transihmisten itsemääräämisoikeudesta on saanut huomattavasti enemmän näkyvyyttä. Yhteiskunnalliset muutokset vaikuttavat myös sateenkaarinuorten läheissuhteisiin. Siksi sateenkaarinuorten kokemuksista tarvitaan lisää ajan muutoksissa kiinni olevaa tutkimustietoa. Uskomme kuitenkin, että tutkimuksissamme esille tulleet kokemukset näkyvät tämänkin hetken sateenkaarinuorten elämässä: läheisiin ihmissuhteisiin liittyy pelkoja ja epävarmuutta mutta toisaalta myös tukea, rakkautta ja joskus yllättäenkin löytyvää hyväksyntää.

MITEN TUTKIMUS TEHTIIN?

Luku perustuu 2010-luvulla toteutettuihin sateenkaarinuoria koskeviin tutkimushankkeisiin, joissa olemme olleet mukana. Luvussa esittämämme suorat lainaukset ovat näiden hankkeiden aineistoista.

Nuorisotutkimusseuran ja Seta ry:n Hyvinvoiva sateenkaarinuori -tutkimushankkeessa (2012–2014) selvitettiin laaja-alaisesti seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien nuorten kokemuksia.[40] Hanketta motivoivat syrjinnänvastaisen ja yhdenvertaisuutta tukevan tutkimuksen lähtökohdat, ja etenkin sen laadullisissa osioissa keskityttiin nuorten toimijuuteen ja hyvinvointia tukeviin tekijöihin.

Keväällä 2013 toteutettuun Hyvinvoiva sateenkaarinuori -verkkokyselyyn osallistui 2 515 vastaajaa, joista 1 619 oli tuolloin iältään 15–25-vuotiaita. Katarina Alangon ja Riikka Taavetin tutkimuksissa on analysoitu näiden nuorten osallistujien vastauksia.[41] Lisäksi hankkeessa kerättiin yhteistyössä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkiston kanssa omaelämäkerrallinen Sateenkaarinuorena nyt ja ennen -kirjoituskokoelma, johon osallistui 132 kirjoittajaa, sekä toteutettiin nuorten vertaistutkijaryhmätyöskentely, johon osallistui 32 nuorta. Vertaistutkijaryhmissä nuoret käsittelivät verkkokyselyn tulosten ja omien kokemustensa pohjalta kokemuksia sateenkaarinuorena elämisestä sekä kaipaamiaan muutoksia.[42] Hankkeen näistä osuuksista vastasi Riikka Taavetti.

Jukka Lehtonen osallistui tutkimushankkeeseen sen suunnitteluvaiheesta lähtien ja hyödynsi omassa tutkimuksessaan[43] verkkokyselyllä kerättyä aineistoa, joka sisälsi 1861:n vastausaikaan alle

30-vuotiaan nuoren vastaukset. Analyysissa hän jakoi vastaajat neljään ryhmään: ei-heteroseksuaaliset naiset (n = 994), ei-heteroseksuaaliset miehet (n = 380), transmaskuliiniset vastaajat (n = 404) ja transfeminiiniset vastaajat (n = 83). Transmaskuliiniset vastaajat oli syntymähetkellä määritelty tytöiksi, mutta he kokevat olevansa jotain muuta. Transfeminiiniset vastaajat taas oli syntymähetkellä määritelty pojiksi, mutta tämä ei vastaa heidän kokemustaan sukupuolestaan.

Hyvinvoiva sateenkaarinuori -hankkeen jatkona toteutettiin Nuorisotutkimusverkoston, Seta ry:n ja Ehyt ry:n yhteinen hanke Sateenkaarinuoret päihde- ja mielenterveyspalveluissa (2015–2017), jossa tutkittiin ammattilaisten valmiuksia kohdata ja huomioida sateenkaarinuoria omassa työssään. Hankkeessa Noora Hästbacka ja Inka Palojärvi (ent. Sirén) keräsivät laadullisen tutkimusaineiston päihdeja mielenterveyspalveluissa työskenteleviltä ammattilaisilta haastatteluiden (n = 29) ja verkkokyselyn (n = 113) avulla sekä järjestämällä ammattilaisille ja sateenkaarinuorille työpajoja, joissa tulkittiin ja syvennettiin aineiston vastauksia.[44]

Inka Palojärvi on hyödyntänyt Hyvinvoiva sateenkaarinuori -kyselyaineistoa omassa vielä julkaisemattomassa opinnäytetyössään. Palojärvi tarkastelee sateenkaarinuorten kokemuksia väkivallasta, jonka nuoret kokevat liittyneen heidän seksuaaliseen suuntautumiseensa tai sukupuoleensa. Tutkimuksessa hyödynnetään niitä kyselytutkimuksen avovastauksia, joissa kerrotaan henkisestä (n = 95) ja fyysisestä väkivallasta (n = 53), ja analyysissa keskitytään erityisesti nuorten omaan toimijuuteen.[45]

Tutkimushankkeissa noudatettiin ihmistieteiden tutkimuseettisiä periaatteita.[46] Tutkimuksiin osallistuminen oli vapaaehtoista, ja tutkittavia informoitiin hankkeiden tarkoituksista sekä aineistojen käytöstä. Aineistoja käsiteltiin osallistujien yksityisyyttä suojaten siten, että vastaajien tunnistetiedot poistettiin. Åbo Akademin tutkimuseettinen toimikunta on antanut Hyvinvoiva sateenkaarinuori -hankkeen määrälliselle osiolle tutkimuseettisen luvan.

SATEENKAAREVA NUORUUS JA MERKITYKSELLISET IHMISSUHTEET

1. Riikka Taavetti toimi luvun kirjoittamisen koordinaattorina, ja siksi hänet on mainittu kirjoittajista ensimmäisenä. Jukka Lehtonen työskentelee WeAll-tutkimushankkeessa, jota rahoittaa Suomen Akatemian Strategisen tutkimuksen neuvosto (numero 292883). Kiitos lukua kommentoineille arvioitsijoille, kirjan toimittajille ja muille kirjoittajille.
2. Kiilakoski & Honkatukia 2018.
3. Sukupuolen ja seksuaalisuuden kokemusten nimeämisestä laajemmin ks. Lehtonen 1998; Juvonen 2020.
4. Ks. tarkemmin sukupuolen ja seksuaalisuuden määrittelyihin liittyvistä kysymyksistä Taavetti 2015, 26–34.
5. Sukupuolen ja seksuaalisuuden yhteen kietoutumisesta ks. myös esim. Aarnipuu 2008, 98–106.
6. Hästbacka & Sirén 2017.
7. Lehtonen 2018a.
8. Hästbacka & Sirén 2017. Nuorten kokemuksista Taavetti 2015; Alanko 2014a.
9. Lehtonen 2002.
10. Alanko 2014a, 21.
11. Kankkunen ym. 2010, 38.
12. Lehtonen 2010.
13. Olson ym. 2016.
14. Alanko 2014b.
15. Taavetti 2016; Palojärvi, ilmestyy.
16. Palojärvi, ilmestyy.
17. Darwich, Hymel & Waterhouse 2012.
18. Lehtonen 2006; 2009.
19. Alanko 2014a.
20. Bungerner ym. 2017.
21. Savin-Williams & Diamond 2000.
22. Esim. Lehtonen 2006, 58.
23. Lehtonen 2003, 172; Taavetti 2015.
24. Lehtonen 2003; 2014a; 2017; 2018a.
25. Ks. *Seksi ja trans* 2017.
26. Ryhmäsuhteista nuoruudessa esim. Salasuo & Suurpää 2014.
27. Palojärvi, ilmestyy.
28. Pirskanen & Eerola 2018, 16.
29. Lehtonen 2014b; 2018a; Penttinen & Ronkainen 2018
30. Hakanen, Myllyniemi & Salasuo 2019, 49; Kokkonen 2012.
31. Koulun sosiaalisesta merkityksestä nuoruudessa ks. esim. Paju 2011; Lehtonen 2003.
32. Lehtonen 2003; 2014a; Palojärvi, ilmestyy.
33. Lehtonen 2014a, 2018a.
34. Lehtonen 2014a, 2018a.
35. Lehtonen 2014a; Palojärvi, ilmestyy.
36. Gretschel & Hästbacka 2016.
37. Lehtonen 2014b.
38. Ks. kuitenkin Oikarinen 2019 intersukupuolisten ihmisten ja heidän vanhempiensa kokemuksista. Ks. myös Lehtonen 2017.
39. Ks. seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien moniperusteisen syrjinnän kokemuksista Lepola 2018.
40. Hankkeen tiivistelmä: Taavetti, Alanko & Heikkinen 2015
41. Alanko 2014a; Taavetti 2015.
42. Taavetti 2015, 11–16.
43. Lehtonen 2014a; 2014b; 2017; 2018a.
44. Hästbacka & Sirén 2017.
45. Palojärvi, ilmestyy.
46. Kohonen, Kuula-Luumi & Spoof 2019.